

С.Оқан¹

¹ Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: o.samet@mail.ru

ХАНАФИ МӘЗҒАБЫНДАҒЫ МАУАРАННАҺР МЕКТЕБІ ЖӘНЕ ҒАЛЫМДАРДЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа.

Ханафи мәзһабы – сүнниттік фикһ мектептерінің бірі. Әбу Ханифа деген атпен белгілі және аталған мәзһабтың негізін қалаушы болып саналатын Нұғман ибн Сабит – бүкіл ислам әлеміне «Имам әл-Азам», яғни ең үлкен имам деген құрметті атқа ие болған мухтәид ғұлама. Исламда шариғи мәселелерге үкім беруде ақыл мен ойға баса басымдылық беретін бағыт ретінде Әбу Ханифа мәзһабының орны ерекше. Ханафи мәзһабы Аббасидтер, Селжұқтар және Османлы мемлекеттері билеген барлық елдерге кеңінен тарады. Бүгінде дүние жүзіндегі мұсылмандардың жартысынан көбі, соның ішінде көптеген сүннит мұсылмандары ханафи мәзһабын ұстанады. Ханафи мәзһабындағы үкім берудің ерекше бір жолы – рай (ақыл-ой). Бұл көзқарасты алғаш қолданған ғалым Абдулла ибн Масғұд болды. Оны кейінірек Әлқам (62/682), Ибраһим ән-Нахай (96/714), Хаммад ибн Сулайман (120/737) жалғастырды. Әбу Ханифа (150/767) Әһли рай көзқарасын тереңдете түсті. Оның рай көзқарасы иржа көзқарасымен біріктіріліп, ислам әлемінде құрметті беделге қол жеткізді. Бұл мақаламызда Әбу Ханифаның өмірі мен иржа/рай көзқарасын Хорасан мен Мауараннаһр өңіріне тартып, бізге жеткізген ғалымдар туралы қысқаша аңқытама беріледі.

Түйін сөздер: Ханафи, мәзһаб, Әбу Ханифа, Мауараннаһр, фикһ.

س. أوقان¹

¹ جامعة نور مبارك للثقافة الإسلامية المصرية، الماتى، كازاخستان
e-mail: o.samet@mail.ru

مدرسة ما وراء النهر في المذهب الحنفي ودور العلماء

الملخص:

المذهب الحنفي هو أول المذاهب الأربعة في الفقه السني. وقد أسسه الإمام المجتهد النعمان بن ثابت، المعروف باسم أبي حنيفة، والذي حاز على لقب «الإمام الأعظم» في العالم الإسلامي. يتميز مذهب أبي حنيفة بمكانة خاصة في الإسلام كونه يمنح العقل والرأي أهمية كبيرة في إصدار الأحكام الشرعية. انتشر المذهب الحنفي في جميع البلاد التي حكمها العباسيون والسلاجقة والعثمانيون. واليوم، يتبع أكثر من نصف مسلمي العالم هذا المذهب، وخاصة من أهل السنة. من الخصائص المميزة للحنفية اعتمادهم على «الرأي» (العقل والاجتهاد). وكان أول من استخدم هذا المنهج هو عبد الله بن مسعود، وتبعه علقمة (ت 62هـ/682م)، وإبراهيم النخعي (ت 96هـ/714م)، وحماد بن

سليمان (ت 120هـ/737م). وعمّق أبو حنيفة (ت 150هـ/767م) منهج أهل الرأي، ودمج رأيه مع فكر الإرجاء، فحاز على تقدير واسع في العالم الإسلامي. في هذه المقالة، سيتم تقديم لمحة موجزة عن حياة أبي حنيفة والعلماء الذين نقلوا فكر الرأي والإرجاء إلى مناطق خراسان وما وراء النهر.
الكلمات المفتاحية: الحنفية، المذهب، أبو حنيفة، ما وراء النهر، الفقه.

S. Oqan¹

¹Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan
e-mail: o.samet@mail.ru

THE TRANSOXIANA SCHOOL IN THE HANAFI MADHHAB AND THE ROLE OF SCHOLARS

Abstract

The Hanafi madhhab is the first of the four major Sunni schools of Islamic jurisprudence. Its founder, Nu‘man ibn Thabit, widely known as Abu Hanifa, was a prominent mujtahid scholar who earned the honorable title of «Imam al-A‘zam» (the Greatest Imam) throughout the Islamic world. The Hanafi school holds a unique place in Islam for prioritizing reason and intellect in the process of issuing legal rulings. It spread across all the regions ruled by the Abbasids, Seljuks, and Ottomans. Today, more than half of the world’s Muslims, particularly many Sunnis, follow the Hanafi madhhab. A distinctive feature of the Hanafi methodology is the principle of Ra’y (rational opinion). This approach was first introduced by the scholar ‘Abdullah ibn Mas‘ud and later continued by Alqama (d. 62/682), Ibrahim al-Nakha‘i (d. 96/714), and Hammad ibn Sulayman (d. 120/737). Abu Hanifa (d. 150/767) further developed the Ahl al-Ra’y perspective. His rationalist approach was merged with the doctrine of Irja’ and gained wide respect across the Islamic world. This article presents a brief overview of Abu Hanifa’s life and the scholars who transmitted his Ra’y/Irja’ ideas to the regions of Khurasan and Transoxiana.

Keywords: Hanafi, madhhab, Abu Hanifa, Transoxiana, fiqh.

С. Окан¹

¹ Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,
г. Алматы, Казахстан
e-mail: o.samet@mail.ru

МАВЕРАННАХРСКАЯ ШКОЛА В ХАНАФИТСКОМ МАЗХАБЕ И РОЛЬ УЧЕНЫХ

Аннотация.

Ханафитский мазхаб – первый из четырёх суннитских мазхабов. Его основателем считается Нуман ибн Сабит, более известный как Абу Ханифа, получивший в исламском мире почётный титул «Имам аль-Аъзам» – «Величайший имам». Мазхаб Абу Ханифы занимает особое место в исламе, поскольку при вынесении шариатских

решений он придаёт большое значение разуму и логике. Ханафитский мазхаб распространился во всех странах, находившихся под властью Аббасидов, Сельджуков и Османов. Сегодня более половины мусульман мира, включая большинство суннитов, следуют ханафитскому мазхабу. Особенностью ханафитского правового метода является использование «рая» (разума, мнения). Первым учёным, применившим этот подход, был Абдулла ибн Мас'уд. Позднее его продолжили Алькама (62/682), Ибрахим ан-Нахаи (96/714) и Хаммад ибн Сулайман (120/737). Абу Ханифа (150/767) углубил подход Ахль ар-Рай. Его взгляд на рай был объединён с концепцией ирджа, что принесло ему уважение в исламском мире. В данной статье даётся краткий обзор жизни Абу Ханифы и учёных, распространивших и донесших до нас взгляды ирджа и рай в регионах Хорасана и Мавераннахра.

Ключевые слова: ханафизм, мазхаб, Абу Ханифа, Мавераннахр, фикх.

Кіріспе

Ханафи мәзһабының адамзат қоғамында дамып, кең таралуына дін ғұламаларының ұстаздық етумен қатар, сүбелі еңбектерінің нәтижесі тегей теңіз болды. Тарихи тұлғаларды жақыннан танытатын еңбектер «Табақатул-ғұлама» және «Таражим» деген атаулармен белгілі. Солардың ішінде «Табақатул-ханафия (ханафи ғалымдардың өмірбаяны)» және «Табақатул-фуқаһа (факиһ ғалымдардың өмірбаяны)» деген сынды белгілі бір мәзһаб немесе белгілі бір саланың ғалымдарының өмірбаянын, еңбектерін және мүжтаһидтық санын анықтайтын еңбектерді кездестіреміз. Ханафи мәзһабы ғалымдарының өмірбаяны туралы кейбір еңбектерді атап өтер болсақ, Мұхиддин Абдулкадир әл-Ханафидың (696-775 h.к.) «әл-Жауһир әл-Мүдия фи табақатил-ханафия (5 томдық еңбек)», Қасым ибн Құтлубға әс-Судунидың (879 h.к.) «Тәжуд-таражим фи табақатил-ханафия», Кемал Пашазадениң (940/1534 қ.) «Табақатул-фуқаһа», Алааддин Әли ибн Әмриллах әл-Хамидидың (979/1572 қ.) «Табақатул-ханафия (3 томдық ең-

бек)», Мұхаммад ибн Сүлеймен әл-Кафауидың (990/1582 қ.) «Китабул-әғламил-ахяр», Такиюддин ибн Абдулкадир әт-Тамимидың (1010/1601 қ.) «әт-Табақатус-сәния фи таражимил-ханафия» және Абдулхай әл-Лакнауидың (1304 h.к.) «әл-Фауаидил-Баһия фи таражимил-ханафия» сынды еңбектерді ерекше атап өтуге болады.

Сол еңбектердің қатарындағы «Ханафи мәзһабының фикһ ғұламалары және өзге де мәзһабтардың әйгілі тұлғалары» атты еңбек бүгінде қазақ тіліне аударылған. Ахмет Өзел бұл еңбегінің кіріспесінде: «Ханафи мәзһабына тән әйгілі ғалымдармен қатар өзге мәзһабтардың белгілі ғұламаларын қосумен бұл кітаптың мазмұны одан да кеңейе түсті. Алғашқы екі басылымда ханафилер 284, өзгелері 91 болып жалпы саны 375-ті құраған ғалымдар саны осы басылымда 308 Ханафи, 44 Шафиғи, 25 Малики, 13 Ханбали мен 41 өзге ілім салаларынан таңдалып, ғалымдардың жалпы саны 431-ге жетті» [1, 10 б.] деп атап көрсетеді.

Тақырып таңдауды дәйектеу, мақсаты мен міндеттері

VII ғасырда Араб түбегінен бастау алған ислам діні VIII ғасырға жеткенде әлемнің үш континентіне таралған үлкен діни жүйеге айналды. Ислам ғалымдары мен ойшылдары ислам дініне бет бұрған барша ұлттар мен ұлыстарға ұстаздық ете отырып, оларға діни ілімдерді меңгертіп, діни құндылықтарды бойларына сіңірді. Соның нәтижесінде, аталған өңірлерде сахалардың, дін ғалымдарының жолын қуған жаңа буын ислам ойшылдары жетіліп шықты. Аталған зерттеу жұмысында ханафи мәзһабындағы Мауараннаһр мектебі және ғалымдардың рөлі туралы жүйелі талдау жасалады.

Зерттеу барысында мынадай сұрақтар қарастырылады:

– Ханафи мәзһабындағы Мауараннаһр мектебінің орны мен рөлі;

– Мауараннаһр аймағындағы діни ағарту әрекеттерінің жағдайы мен нәтижесі;

– Мауараннаһр ғалымдары және олардың еңбектерінің маңызы мен ерекшеліктері.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақалада Мауараннаһр аймағындағы діни ағарту әрекеттерінің жағдайы мен нәтижесін бағамдау үшін тарихи-салыстырмалық әдіс, ислам дініне қатысты классикалық әдебиеттер мен тарихи деректерді талдау үшін құжаттық-талдау әдісі, өңірдегі мәдени, саяси жағдайларды бағамдау үшін контекстуалдық әдіс және соңында алынған мәліметтерді жүйелі түрде біріктіріп қортындылау үшін талдау және синтез әдісі қолданылды.

Негізгі бөлім

Һижри I-II ғасырда ханафи мәзһабы «Мадрасатур-рай» атымен Ирақта имам Әбу Ханифа және оның шәкірттері имам Әбу Юсуф, имам Мұхаммед және имам Зуфарлардың ижтиһадтарының негізінде қалыптасты. Ханафи фикһ негіздерін (яғни, усул фикһты) жүйелеуші имам Әбул Хасан әл-Кархи (340/941 қ.) болса, осы салада алғашқы болып имам әл-Жассас (370/981 қ.) «әл-Фусул фил-усул» атты еңбегін жазды. Ирак Ислам әлемінің орталығы саналып, шәкірттері бұл жүйені ары қарай дамытты. Ал имам әд-Дабуси (430/1039 қ.) және оның ізінен ерген ғалымдар, яғни, Һижри V ғасырдың екінші жартысы мен Һижри VI ғасырдың басында Ханафи мәзһабының өз ішіндегі әдіснамалық өзгешелікті қалыптастырған Мауараннаһрлық әл-Бәздауи (482/1089 қ.), әс-Сарахси (483/1090 қ.) және әс-Самарқанди (539/1146 қ.) сынды ғалымдар болды. Енді осы ғалымдармен бірге фикһ саласында танымал кейбір ғалымдардың еңбектеріне қысқаша тоқтала кетейік.

Мауараннаһр ғалымдары және олардың еңбектері:

1. Имам Матуриди: Мухаммад ибн Мухаммад ибн Махмуд әл-Ансари, әл-Матуриди, әл-Самарқанди. Танымал болған лақап аты – Әбу Мансур әл-Матуриди. Дүниеге қашан келгені жайлы нақты мәлімет болмағанымен, көптеген тарих кітаптарында имам Матуридидің Самарқанд қаласында 945 жылы қайтыс болғандығы айтылады. Сондай-ақ ұстаздары мен шәкірттері барлығы дерліктей ханафи

мәзһабының белді ғалымдары болған. Акида, тәпсір және фикһ салаларында көптеген құнды еңбектер қалдырған. Бүгінде қолда бар «*Китаб ут Тәухид* – كتاب التوحيد» атты еңбегі Матуриди сенім мектебінің дереккөзі саналады. Ал тәпсір бойынша «*Тәуилат ул Құран* – تأويلات القرآن» немесе «*Тәуилат ул әһлис-сунна* – تأويلات أهل السنة» деп аталатын Құранға толығымен түсіндірме жасаған көлемді еңбегінде акида және үкімге қатысты аяттарды ханафи мәзһабының ұстанымдарына сай тәпсірлейді. Яғни, оның сенім және үкімге қатысты аяттарды ханафи мәзһабының ұстанымдарына сай тәпсірлеуі де – ханафи мәзһабының белді өкілі болғанының дәлелі [2, 13-16 бб.].

Имам Матуридидің, «*Мә'хазу шарига фи усулul фикһ*» және «*Китаб ул-Жадал фи усулul-фикһ*» сынды Ханафи мәзһабының фикһ және усулul фикһ еңбектерінің кейбірі біздің күнімізге жетпесе де Ханафи мәзһабының Әбул-Хасан әр-Рустуғфани (345/956 қ.), Әбул-Мұғин ән-Насафи (508/1115 қ.), Алаиддин әс-Самарқанди (539/1144 қ.) және Абдулазиз әл-Бұхари (730/1330 қ.) сынды фақиһ ғалымдардың бұл еңбектерден сусындауы ол еңбектердің әлі де бар екендігін және ханафи фикһ ілімінің дамуына әсер еткенін көрсетеді [3, 404 б.].

2. Имам әд-Дабуси: Әбу Зәйд Убайдулла ибн Омар ибн Иса әд-Дабуси (430/1039 қ.). Самарқандтың Дабуси ауылында дүниеге келген. «*Тәсисун-назар* – تأسيس النظر», «*Тақуим ул-Әдилла* – تقويم الأدلة», «*әл-Әсрар фил-фуруғ* – الأسرار في الفروع» және «*әл-Әмадул-ақса* – الأمد الأقصى» сынды құнды

еңбектер қалдырған Дабуси, Әбул-Уср әл-Бәздауи мен Шамсуләймма әс-Сарахсимен бірге Ханафи фикһ әдістемесінің құрушылары арасында аталумен қатар, дереккөздерде алғаш рет «*Хилаф*» (мәзһабтар арасындағы салыстырмалы құқық) ілімін тұлға ретінде де айтылады [1, 48 б.].

Ханафи мәзһабының ирактық үгісін қалыптастырған Әбу Бәкір Рази әл-Жассастың «*әл-Фусул фил-усул*» атты еңбегін Орта Азияға әкелген еңбектердің бірі имам әд-Дабусидың «*Тақуим ул-Әдилла* – تقويم الأدلة» атты еңбегі. Бұл еңбек ханафи мәзһабының усулul фикһтағы негізгі еңбектердің бірі саналып, одан қатты әсерленген ізбасарының бірі имам әс-Сарахси (483/1090 қ.), екіншісі имам Бәздауи (482/1089 қ.) болды. Бұл екі имам да, әсіресе, имам Бәздауидың «*Усулы*» усулul фикһ еңбектерінің арасында негізге алынып, өздерінен кейінгі ғалымдарға ықпал еткен. Сонымен қатар, ханафи мәзһабының ішінде тағы бір усулдық (үкім шығару жолының) әдіснамасын негіздеуде ықпал еткен Самарқандтық имам Матуриди деп те айтылады. Оны екінші Әбул-Юсир әл-Бәздауидің (493/1099 қ.) «*Мағрифатул-Хужжажиш-Шарига*» атты еңбегінен байқаймыз, яғни, Алаиддин әс-Самарқандидың (539/1144 қ.) «*Мизажул-усул фи натаий-жил-ғұқул*» атты маңызды еңбегінің қысқартылған түрі әл-Ламишидың «*әл-Китаб фи Усулul-фикһ*» еңбегі. Сондай-ақ, Әбул-Юсир әл-Бәздауи мен әл-Ламиши усулдық осы екінші түрді дамытты десек болады [3, 417 б.].

Демек, имам әд-Дабусидің «*Хилаф*» (мәзһабтар арасындағы салы-

стырмалы құқық) ілімінің, яғни, ханафи мазһабының ішіндегі ирақтық мектеп пен Мауараннаһр мектебінің арасындағы усулдық ілімдегі келіспеушілік фикһи мәселелерге үкім беруде әртүрлі көзқарастың шығуына әсер еткені анық.

3. Имам әл-Бәздауи: Әбул Хасан Али ибн Мұхаммед ибн Хусейн ибн Абдулкарим, Фахрул-ислам Әбул-Усыр әл-Бәздауи (400/1010-482/1089 қ.). Нәсаф қаласына отыз шақырымдық Бәзда елді-мекенінде дүниеге келген. Еңбектерін түсіну қиынға соққандықтан «Әбул Усыр – أبو العسر» деген лақап ат берілген. Ал кіші бауыры Мұхаммед әл-Бәздауи болса керісінше «Әбул Усыр – أبو اليسر» деген атпен танылған. Ханафи ғалымдарына тән табақат санатында Сарахсимен бірге «*мәсаили мужтаһид (мәселелерге үкім бере алатын мужтаһид)*» тобында көрсетілген. Оның «*Усул ул-Бәздауи – أصول البزدوى*», «*Кәнз ул-усул илә мағрифатил-усул – كنز الوصول إلى معرفة الأصول*» сынды еңбегі – кейінгі усул (әдіснама) бойынша ең ықпалды кітаптардың бірі [1, 55 б.].

Имам әл-Бәздауидың «*Кәнзул-усул илә мағрифатил-усул*» атты еңбегінің жазылу тәртібіне қарайтын болсақ, әуелі Құран аяттары мен хадистердің мәтініндегі бір сөздің қандай мағынада қолданылғанын анықтау үшін мынадай төрт түрге бөліп қарастырған:

1) Қандай мағынада айтылғанына қарай, оны «хасс», «ғәм», «муштәрәк» және «мұәууәл» деген терминдерге (қағидаларға) бөледі.

2) Қолданылған мағынаға дәлелдік тұрғыдан ашықтығына қарай, оны

«захир», «насс», «муфәссар» және «мухкам» деп бөледі. Ал ол сөздің жасырындығына қарай, «хафи», «мүшкәл», «мужмәл» және «муташиб» деп бөледі.

3) Тура немесе ауыспалы мағынада қолданылғандығына қарай, оны «ақиқат», «мәжәз», «сарих» және «киная» деп бөледі.

4) Сөздің мағынаға дәлелдігін түсіну тұрғысынан, «ибарә», «ишара», «диләлә» және «иктида» деп бөледі [4].

Имам әл-Бәздауидің «*Кәнзул-усул илә мағрифатил-усул*» атты еңбегіне он неше шарх және тағлиқ, тахқиқтар жазылған. Әрі имам әл-Бәздауиден кейінгі ханафи мазһабының усулдық фикһ ғылымында қалам тартқан Низамуддин Исхақ әш-Шашидың (344 һ.қ.) «Усулуш-Шаши», Сағдуддин Масғұд ибн Омар әт-Тафтазанидың (792 һ.қ.) «Шархут-талуих ғәләт-таудих ли мәтнил-танқиһ фи усулул-фикһ», Зайнуддин Абдурахман ибн Әби Бәкір ибн әл-Ғайнидың (893 һ.қ.) «Шарху мәтнил-манар фи усулул-фикһ» және Молла Али Қаридың (1014 һ.қ.) «Шарху мұхтасарил-манар» сынды еңбектері де имам әл-Бәздауидың тәсілімен әуелі Құран аяттары мен хадистердің мәтініндегі бір сөздің қандай мағынада қолданылғанын анықтау арқылы еңбектерін жазғанын көреміз немесе мұны ханафи ғалымдарына тән тәсіл десек те болады.

4. Әс-Сарахси: Әбу Бәкір Мұхаммед ибн Әби Саһл Ахмед Шәмсул-әимма әс-Сарахси (400/1009-483/1090 қ.). Ол ұстазы әл-Халуаниді ұзақ уақыт ұстаз тұтып, құрметіне

бөленгенгендіктен, оған «Шамсул-аимма» лақап аты берілген. Машхад пен Мәру арасындағы Сарахс елді-мекенінде дүниеге келген. Қарахан мемлекетінің соңғы кезеңдерінде және Селжұқ мемлекетінің алғашқы кезеңдерінде өмір сүрген. Оның 30 томдық «әл-Мабсут – الميسوط» еңбегі (түрмеде жазғаны айтылады), «Усулус-Сарахси – أصول السرخسي» және «Шархус-Сиярил-кәбир – شرح السير الكبير» сынды Мәзһабтың негізгі дереккөзі саналатын еңбектері бар. Ханафи ғалымдарына тән табақат санатында әл-Бәздауимен бірге «мәсаили мужтаһид (мәселелерге үкім бере алатын мужтаһид)» тобында көрсетілген.

Имам әс-Сарахсидың «усулул фикһ (үкім шығарудың әдіснамасы)» іліміне қатысты имам әл-Жассастың усулдық әдіснамасын қатеге шығарып, сынаған жерлері кездеседі. Мысалы, «мұтлақ әмір» яғни, тәуелсіз бұйрық райы бірден орындауды білдіре ме әлде кешіктіріп орындауды білдіре ме? деген сұрақ төңірегінде имам әл-Жассас кешіктіріп орындауды білдіретіндігін алға тартса, ал имам әс-Сарахси мұндай пікір мәзһаб имамдарынан риуаят етілмеді, имам әл-Жассастың жеке пікірі деп қабылдамайды және де имам әс-Сарахси «ғәм (жалпылықты білдіретін сөз)» мен «мүштарак (бірнеше мағынаны білдіретін)» сөзді бір-бірімен ешқашан араластыруға болмайды деп қарайды, ал имам әл-Жассас «ғәм» сөзінің «есімдері немесе мағыналарын бір уақытта бірге қарастыруға болады» деп «мүштарак» сөзімен ұқсас қарастырады. Алайда мәзһаб

бойынша, «ғәм» сөзінің мағынасы бір уақытта өзгеріп, әртүрлі мағына бермейді, ал «мүштарак» сөзі бір уақытта қолданылған орнына қарай (контекст негізінде) өзгеріп, әртүрлі мағына береді. Немесе «мүштарак» сөздің қолданылған орнына қарай әртүрлі мағына беретіндігін, жалпылықты білдірмейтіндігін имам әл-Жассастың өзі де айтады деп сынайды [5, 644 б.]. Бұдан өзге де ахад хабар және т.б. мәселелерде мәзһаб ішіндегі екі мектеп арасында келіспеушіліктер бар екендігін де айта кеткен жөн.

Имам әл-Бәздауи (400/1010-482/1089 қ.) мен әс-Сарахсидың (400/1009-483/1090 қ.) ұстазы бір кісі, яғни, әл-Халуани. Ал әл-Халуани болса, әд-Дабуси (430/1039 қ.) ілімінен сусындаған. Осы тұрғыдан Ханафи мәзһабының Мауараннаһрда «усулул фикһ» ілімінің Ирақ мектебінің усулдық әдіснамасынан өзгеше дамуына ықпал еткен бұл үш ғалымның білімдерінде өзара сабақтастық барын көреміз.

5. Алауддин әс-Самарқанди:

Алаиддин Әбу Бәкір Мұхаммед ибн Ахмед әс-Самарқанди (539/1146 қ.). Белгілі ханафи ғалымы. Әбул Юсыр әл-Бәздауи мен Әбул Мүгин Маймун ән-Нәсәфиден фикһ оқыды. Танымал шәкірттерінің арасында қызы Фатима мен күйеу баласы Касани бар. Оның «Тухфат ул фуқһа – تحفة الفقهاء» және «Мизанул усул фи нәтәиж әл-ғұқул – ميزان الأصول في نتائج العقول» атты танымал еңбектері бар [1, 67-68 бб.].

Алауддин әс-Самарқандидың: «Усул фикһ (фикһ негіздері) және үкімдер ілімі усул кәлам (ақида негізі)

ілімінің бір бұтағы. Бұтақ тамырдан өсіп жетіледі, тамырдан нәр алмаса, оның бұтағы емес. Олай болса, усул фикһ жазған адамның еңбегі сеніміне сай болуы керек. Усул фикһ бойынша жазылған еңбектердің көбі сенімде мұғтазила түсінігіне, фикһта әһлу-хадиске (мадрасатул-хадис тәсіліне) тән. Олардың еңбектерін басшылыққа алу бізді сенімде қателікке түсуге немесе фикһта қателесуге ұрындырады. Әр екеуінен сақтану ақылы және шарғи тұрғыдан уәжіп» деп, ирақтық усул фикһ ілімінің Мұғтазилілік сенімдік түсінікке жақын екендігін, ал мауараннаһрлық әд-Дабуси (430/1039 қ.), әл-Бәздауи (482/1089 қ.) және әс-Сарахси (483/1090 қ.) сынды ғалымдардың усул фикһ еңбектері ханафи-матуридилік сенімге сай және мұғтазила және басқа да ешқандай мектептерге қатысты етілмегендігін алға тартады [6, 1022-1023 бб.]. Имам әс-Самарқанди, ихтилаф бар мәселелерге пікір білдіру барысында «Машайх Ирақ» және «Машайх Самарқанд», «Машайх Мауараннаһр» деген сынды терминдерді қолданады.

6. Бұрхануддин әл-Марғинани: Әбу Хасан Али ибн Әби Бәкір ибн Абдужалил әл-Ферғани әл-Марғинани (593/1197 қ.), лақап аты: Шейхул-Ислам Бұрхануддин, 1197 жылы қайтыс болып, Самарқандта жерленген. Оның танымал еңбегі «*әл-Һидая шарху Бидаят ул-мұбтади* – الهداية شرح بداية المبتدئ». Ол еңбек имам Мұхаммадтың «әл-Жамиғ әс-Сағир» атты еңбегі негізінде жазылған қысқа мәтіндік имам Құдуридін «әл-Мұхтасар» атты еңбегіне жазылған шархы саналады.

Сондай-ақ «әл-Һидая шарху Бидаятул-мұбтади» еңбегінің құндылығы, оған көптеген түсіндірмелер (шарх, хашия, ихтисар, тағлиқ, зайл және зауайид) жазылып, күнімізге дейін діни оқу орындарында оқытылатын басты еңбектің бірі ретінде қабыл етілуі және өзінен кейінгі ғалымдардың ханафи фикһы негізінде дамуына әсер етуі. Осы тұрғыдан ислам мәдениетінің екінші классикалық еңбектері жазыла бастаған дәуірдегі ханафи фикһы саласында көшбастаған классигі ретінде танылған.

Бұл «әл-Һидая шарху Бидаят ул-мұбтади» еңбегіне отыз төрт шарх еңбек жазылған (және де өзге авторлардың шарх жазғаны айтылады), соның ішінде әс-Сығнақидың «ән-Нихая фи шарх әл-Һидая» және Қауам ад-Дин әл-Итқанидың (758/1357 қ.) «Ғаятул-баян уа Надиратул-ақран» атты еңбектері де бар. Сонымен қатар, он төрт хашия, он төрт тағлиқ, он бір зайл, үш ихтисар және он зауайид және т.б. аударма еңбектер жарық көрген. Ал «әл-Һидая» еңбегінде келетін хадистердің тахрижына (хадистің дәлелдік орнын анықтайтын) қатысты төрт еңбек жазылған. Соңғы ғасырларда магистрлік және докторлық жиырма алтыдан астам ғылыми зерттеулер және көптеген ғылыми мақалалар да жазылған [7, 298-318 бб.]. Бұдан кейін де бұл құнды еңбектің адамзатқа берері әлі көп.

7. Имам әс-Сығнақи: Хүсейн ибн Әли ибн Хажжаж әс-Сығнақи (714-1314 қ.). Хүсейн – өз аты, лақап аты – Хусамуддин әс-Сығнақи. Ол Сыр бойындағы Сығанақ қаласында

дүниеге келген, діни білімін туған қаласында бастап, ары қарай ұзақ сапарларға аттанып білімін жетілдірген. Хусамуддин әс-Сығнақи туралы зерттеу жүргізген ғалым Шамшәдин Керім, әс-Сығнақидың сегіз ұстазының, ғалым бес достары мен үш тұтастарының және танымал сегіз шәкіртінің аты-жөнін және дін жолында жазған еңбектерін баян ете келіп, әс-Сығнақидың білім жолындағы силсиласының тізбектері Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарға жалғасатынын, оның жиырмасыншы кезекте тұрғанын және одан кейінгі тізбектегі отызыншы адамға дейінгі тізбегін келтіреді. Сонымен қатар әс-Сығнақидың «*ән-Ниһая фи шарх әл-Һидая* – «النّهاية في شرح الهداية», «*әл-Уафи фи усул әл-Фикһ* – «كتاب الوافي في أصول الفقه» және «*әт-Тәсдид фи шарх әт-Тәмһид ли қауағид әт-таухид* – «التسديد في شرح التمهيد لقواعد التوحيد» сынды 2-уі – фикһ, 2-уі – усул әл-фикһ, 1-уі – қирағат, 1-уі – ақида, 3-уі – араб тілі, 1-уі – сопылыққа қатысты жалпы он еңбегінің әрбірінің ішкі мазмұнына кеңінен тоқталып, еңбектің құнды қырларын ашып көрсетеді [8].

8. Имам әл-Итқани: Қауам әд-Дин Ғамир Катиб ибн Әмир Омар ибн Әмир Ғази әл-Итқани әл-Фараби (685/1286 - 758/1357 қ.). әл-Итқанидың өмірі туралы зерттеу жүргізген ғалым Шамшәдин Керім, оның он бес ұстазы және жеті ғалым шәкірттері туралы мәлімет береді және «*Ғаятул-баян уа надиратуз-заман фи ахирил-әуан* – «غاية البيان ونادرة الزمان في آخر الأوان» және «*әт-Табиин* – «التبيين» қатарлы он төрт еңбектің тарихи қанша қолжазба нұсқасы барын, қай

елдің кітапханаларында сақталғанын дерек номерлерімен келтіре отырып, әрбір еңбектің ішкі мазмұны мен құрылымына, жазылу ерекшеліктеріне кеңінен талдау жасайды. Сондай-ақ, зерттеу жұмысында Ибн Камал-Пашаның (940/1534 қ.): «ар-Рисала фи табақат әл-мүжтаһидин» атты еңбегінде, 50-ден аса ханафи ғұламаларына «мүжтаһид» атағын беріп, олардың ішінде қазақ жерінен шыққан Али ибн Мұхаммед әл-Исбиджаби (535/1141 қ.), Хұсам ад-Дин Хүсейн ас-Сығнақи (714/1314 қ.), әл-Итқаниді де атағаны да келтіріледі [9, 45 б.].

Қазақ даласындағы ислам: Саманилер мен Қарахандықтар дәуірінің өзінде аймақта ханафи теологиясының дамыған орталықтары болды. Деректерде саманилік билеуші Нух ибн Мансұр тұсында көшпенділерге самарқандық Әбул-Хасан Саид әл-Усбаикати барғаны жайлы баяндалады. Имам Әбу Әли Шакиқ б. Ибраһим әш-Шақиқи Саманилер мемлекетінен түркілерге аттанып, олардың арасында исламды насихаттаумен айналысқан. 805-806 жж. шамасында түркілердің Шаш және Ферғана қалаларында ханафилік дін ғұламаларының тікелей ықпалымен жүз мыңдай адамның исламды қабылдағаны жайлы маңызды мәлімет бар. Исламды қабылдаудың бұл оқиғасына Әбу Муаз әл-Балхи және Әбдул-Азиз ибн Халид әт-Термизи сынды ханафи фақиһтары қолдау көрсеткен [10, 20 б.].

Ислам діні, соның ішінде ханафи құқық мектебі мен матуридия сенім мектебі қазақ даласындағы мем-

лекеттердің ата заң қызметін атқарды. Ханафи-Матуридилік докториналар Орта Азияда Самнилерден кейін билік құрған Қарахан (999-1211) мемлекетінің діни идеологиялық платформасын құрады. Қарахандықтар билігі Орта Азиядағы Мауараннаһр мен Түркістан аймақтарын қамтыды. Мемлекеттің рухани-мәдени орталығы Самарқанд пен Бұхара болды. Қараханидтер кезеңінде Самарқанд, Бұхарамен қатар, Орта Азия аймағының Узгент, Ахсикент, Касан, Марғинан, Қашқар, Баласағұн, Тараз және Исфиджаб сынды өзге өңірлерінде де отырықшыл қала мәдениеті дамыды [11, 159 б.].

Қарахан дәуірін жан-жақты зерттеген белгілі тарихшы Зия Кабакшы, Мәуереннаһрда ханафи мәзһабының 300-ден астам өкілінің шыққанын айтады. Олар 350-ден астам кітап жазып, 20 фәтуа жинақтарын шығарған. Орталық Азиядан өзге мәзһаб өкілдері емес, ханафи мәзһабынан осыншама өкілінің шығуы, сөз жоқ Қарахан дәуірінде бұл мектептің салтанат құрғанын әйгілейді [12, 113 б.].

Қазақ даласынан шыққан ғұламалар жайлы зерттеу жүргізген ғалым Әбсаттар қажы Дербісәлінің «Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері» атты еңбегінде қазақ даласынан шыққан рухани тұлғалардың тарихи тізбегін қысқаша былай келтіреді: «Исламда жалпы дін мен ғылым, білім – егіз ұғым. Исламда өзге діндердегі сияқты діни немесе дүниәуи деген түсінік жоқ. Өз кезінің озық ойлы перзенттері Әбу Насыр әл-Фараби, Әбу Әли ибн Сина, Ұлықбектер де діни медресе

селер түлектері еді. Соған қарамай алғашқысы энциклопедист ғалым, екіншісі атағы жер жарған дәрігер, үшіншісі мәшһүр астроном болды. Ал Мұхаммед Хайдар Дулатидің (1499-1551) ірі әскери қолбасшы, тарихшы ғалым, ақын болуына ислами білімнің көп көмегі тиді. Сол себепті де отырарлық Аббас әл-Жауһари бастаған даналар легін кезіндегі медресе талабалары XII ғасырда Абд әл-Ғафур әл-Кердери, XII-XIII ғасырларда Шейх Баба Сығанаки, Әбу-л Қасым әл-Фараби, XIII ғасырда Мұхаммед әл-Кердери, XIII-XIV ғасырларда Қауам ад-Дин әл-Фараби, Хусам ад-Дин ас-Сығанаки, Сайид Мерки, Шамс Тарази, XIV-XV ғасырларда Шейх Ахмет Түркістани, XVII ғасырда Хафиз Баки ас-Саид Түркістани, XVIII ғасырда Бақи Мұхаммед Түркістанилер жалғастырды. XVIII ғасырда өмір сүрген Әбужалел пір, XIX ғасырда күн кешіп діни-руханият саласында қарымды қызмет еткен батысқазақстандық Айтмұхамбет хазірет, Ахмет халфе Ғұбайдолла, Бекмұханбет халфе, XIX ғасырдың екінші, XX ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген қызылордалық Алдашбай Ерназарұлы, Ахмет ишан Оразбайұлы, Жармұхамет ишан Оразайұлы, ақтөбелік Аманғали ахун Итесұлы, Досжан ишан Қашақұлы, қостанайлық Әлмағамбет Оспанұлы, Уфадағы бүкілресей және Сібір мұсылмандары діни басқармасының қазысы Маһди Мағқұл, көкшетаулық Науан хазірет, семейлік Әбдірахмен қари Серікбайұлы, павлодарлық Қамар ад-Дин мен Мәшһүр Жүсіп Көпеев және т.б. аты белгісіз өзге де

рухани шам-шырақтарымызды да біз кашанда құрметпен атаймыз» [13, 190-191 бб.].

Еңбекте Отырар, Шауғар, Йасы, Түркістан, Женд, Исфиджаб-Сайрам, Усбаника (Шортөбе), Будухкас (Түлкібас), Тараз, Шежілік, Жілік және Баласағұн қалаларынан шыққан әл-Фарабилер, әш-Шуғарилер, әл-Жендилер, Исфиджаб-Сайрамирлер, ат-Таразилер мен Баласағұнилер атымен мұсылман қауымына танымал болған жетпістен астам ғұламалардың өмірбаянын ғылыми тұрғыдан дәлелдеп, нақты деректермен келтірілген және ғалымдардың барлығы дерліктей ханафи мәзһабының өкілі болғандарын ескерер болсақ, Мауараннаһр өңірінде, соның ішінде қазақ даласында да ғасырлар бойы діни ұстанымның негізгі бағыты ханафи мәзһабы болғаны анық. Аталмыш ғалымдардың кейбірі мұсылман әлемінің басқа елді-мекендерінде өмір сүріп, дін қызметін жасағандарына карамастан, ханафи мәзһабы негізінде еңбектер жазып қалдырулары олардың әуелде ханафи мәзһабының білім ошағынан сусындағанын көрсетсе керек.

Ғалым Ә. Муминовтің «Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии» атты еңбегінде, һижри III-XIII ғасырлардағы Орталық Азиядағы Ханафи ғалымдарының табақаты (өмірбаяны), жазған құнды еңбектері және Бұхара мен Самарқандағы медреселер жайлы кеңінен баяндалумен қатар, еңбектің соңында кесте ретінде де беріледі [14]. Ал Садуақас қажы Ғылманидың (1890-1972 жж.): «Заманымызда болған ғұламалардың ғұмыр

тарихтары» атты еңбегінде автордың ғұмыр тарихы және замандасы болған, негізінен Қазақстанның солтүстік және орталық аймақтарынан шыққан 59 ғұламаның өмірбаяны жинақталған. Бұл құнды еңбекте XIX-XX ғғ. өмір сүрген дін ғұламаларының арасында Бұхара, Түркия және Мысыр сынды елдерден он-жиырма жылдан оқып келген діни ілімі терең адамдардың ұстаздық еткендіктерін, сонымен қатар Қазақстан еліндегі медреселерде араб тіліндегі классикалық «Хидая», «Шарх ал-уикайа», «Фатауа-и хиндия», «Таузих-Талуихы» сынды Ханафи мәзһабының мәшһүр ғықһ кітаптарымен қоса, «Ғықһ-и акбар», «Шарх-и Молла қари», «Ақайыд-и Насафи» сынды Матуриди ақидасының негізгі кітаптары оқытылып, бітірген шәкірттердің сол кітаптарды жетік меңгеріп және халыққа сол кітаптардан уағыз-насихат, фәтуа айта алатындай дәрежеде болғандарын, олардың өмірбаянын оқу барсында көз жеткіземіз [15]. Бұл екі еңбектен Орта Азия және Қазақстан территориясындағы ханафи мәзһабының даму тарихы жайлы көптеген мағлұматтарға көз жеткізе аламыз.

Қорытынды

А. Жамашев өзінің «Сайын даланың саңлақ ғұламалары» атты еңбегінің кіріспесінде: «Біз келтірген мәлімет бойынша кітабымызда жалпы саны 437 тұлғаланы атап өттік. Бұл мәліметтер қазақ даласында ғалымдардың көп болғанын білдіреді. Алайда кітапта келтірген тұлғалар бойынша дереккөз нақты статистика көзі емес. Себебі тарихтың әлі

де ашылар сырлары бар...» деп атап өтеді. Еңбекте тек діни ғұламалардың өмірбаяны сөз етілмейді, IX-XIX ғғ. Қазақстан аумағындағы тарихи қалалар мен мешіттер және кейбір діни ғалымдармен бірге, өзгеде салалармен қатысты тарихи тұлғалар жайлы қысқаша мәлімет беріліп өтеді [16].

Бұл келтірілген дереккөздерден басқа да Т.Е. Қыдырдың «Дешті қыпшақ даласындағы ислами әдебиет (X-XV)», Мұхан Исахан, Ақмарал Сатыбалдиеваның «Қазақстандағы ислам тарихы», Н.Нұртазинаның «Қазақы мұсылмандық дәстүрдің ге-

незисі» және «Бабалар ізімен: Қазақ даласындағы мұсылмандық мектеп» сынды еңбектермен қатар, көптеген ғылыми мақалалардан Мауараннаһр өңірінде, соның ішінде қазақ даласында да ханафи мәзһабының Ирак мектебінен ерекшеленетін өзіндік бір үлгісі қалыптасып, түркі мұсылман халқының діни дүниетанымдық ажырамас бір бөлігіне айналғанын көреміз және ханафи мәзһабының осы елді-мекендерде кеңінен таралып, бүгінге дейін жалғасын тауып келуі ғұламалардың аянбай еңбек етулерінің дәлелі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Өзел А. Ханафи мәзһабының фикһ ғұламалары және өзге де мәзһабтардың әйгілі тұлғалары (қазақша аудармасы). – Алматы: Түркия Диянет қоры, 2024. – 560 бет.
2. Оқанұлы С. Матуриди сенімдегі таңдаулы тақырыптар. – Алматы: «Кокжиек-Б» ЖШС, 2016. – 184 бет.
3. Білгілі И. Ханафи Фикһ Медениетине Имам Матуридинин катқысы. Ислам Хұкуку Араштырмалары Дергісі, 29-сан. – 2017: 399-423 беттер.
4. Омар ибн Абдулмұхсин әл-Әрзинжани әл-Ханафи (700 қ.), Әт-Такмил шарху усулул-Бәздауи. – Оман: «ән-Нұр» баспасы, 2021. – 2009 бет.
5. Аслан Н. Өмер Коркмаз. Серахсинның Усулы ве Ханафи усул есерлери ичери-синдеки иери. Орта Асия Алимлеринин Ислам Медениетіне Катқылары: Улусларарасы Симпозиумы. – Бишкек: КТМУ, 2019. – 1148 бет.
6. Аббасов А. Фикһ Усулүнде Ирак ве Орта Асия Ханефилери Арасындақы Фары-клылык Нокталары – Алаеддин ас-Самарқанди Өрнеги. II. Түркие Лисансүстү Чалишмалар Конгресі, Билдирилер Кітабы – IV. – Ыстанбул: Түбітак, 2013.
7. Шімшек М. Бір Ханафи классигі: Мергинаниның ел-Һидаиеси ве үзерине Япылан Чалышмалар. Түркие Араштырмалары Литератур Дергиси. 12-том, 23-сан, 2014, 279-321 беттер.
8. Керім Ш. Ғұлама Хусамуддин әс-Сығнақи. Монография. – Алматы: «TURAN» баспасы, 2024. – 128 бет.
9. Керім Ш. Қауам ад-Дин әл-Итқани әл-Фараби – ғұлама ғалым, ақын: Монография. – Алматы: Нұр-Мүбарак университеті, 2017. – 232 бет.
10. Нұртазина Н. Қазақы мұсылмандық дәстүрдің генезисі: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 170 бет.
11. «Ұлы дала халқының діни бірегейлігі қалыптасуының рухани қырлары» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар жинағы. – Алматы: ҚР БҒМ Философия, саясаттану және дінтану институты, 2019. – 600 бет.

12. Исахан М., Сатыбалдиева А. Қазақстандағы ислам тарихы – Нұр-Сұлтан. «Муфтият баспасы», 2021. – 280 бет.
13. Дербісәлі Ә. Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері. – Алматы: Атамұра, 2008. – 488 бет.
14. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / под редакцией Прозорова С.М. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015. – 400 с.
15. Ғылмани С. Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихы. I том / Жауапты шығарушылар: Муминов Ә.Қ., А.Дж. Франк. – Алматы: Дайк-Пресс ЖПС, 2015. – 576 бет.
16. Жамашев А.Ш. Сайын даланың саңлақ ғұламалары. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2022. – 508 бет.

REFERENCES

1. Ahmet Ozel. Hanafi mazhabining fikh gulamalary zhәне ozge de mazhabtarding aigili tulgalary (kazakhsha audarmasy). – Almaty: Turkia Dijanet kory, 2024. – 560 bet.
2. S. Okanuly. Maturidi senimdegi tangdauli takiriptar. – Almaty: «Kokzhiek-B», 2016. – 184 bet.
3. Ismajl Bilgili, Hanafi Fikh Medenietine Imam Maturidinin katkysy. Islam Hukugu Arashtyrmalary Dergisi, 29-san. – 2017: 399-423 better.
4. Omar ibn Abdulmuhsin al-Arzinzhani al-Hanafi (700 қ.), At-Takmil sharhu usulul-Bazdaui. – Oman: «An-Nur» baspasy, 2021. – 2009 bet.
5. Nasi Aslan, Omer Korkmaz. Serahsining Usuly ve Hanafi usul eserleri icherindeki ieri. Orta Asija Alimleriniң Islam Medenietine Katkylary: Uluslararası Simpoziumy. – Bishkek: KTMU, 2019. – 1148 bet.
6. A.Abbasov, Fikh usulinde Irak ve Orta Asija Hanefileri Arasyndaky Faryklylyk Noktalary – Alaeddin as-Samarkandi ornegi. II. Tırkiye Lisansysty Chalishmalar Kongresi, Bildiriler Kitabı – IV. – Ystanbul: Tybitak, 2013.
7. Murat Shimshek, Bir Hanafi klassigi: Merginanining el-hidaiesi ve Ozerine Japylan Chalysmalar. Turkie Arashtyrmalary Literatur Dergisi. 12-tom, 23-san, 2014, 279-321 better.
8. Kerim Sh. Gulama Husamuddin әs-Sygnaki. Monografija. – Almaty: «TURAN» baspasy, 2024. – 128 bet.
9. Kerim Sh. Kauam ad-Din әl-Itkani al-Farabi – Gulama galym, akyn: Monografija. – Almaty: Nur-Mubarak universiteti, 2017. – 232 bet.
10. N.Nurtazina. Kazaki musylmandyk dasturding genezisi: monografija /. – Almaty: Kazakh universiteti, 2020. – 170 bet.
11. «Uly dala kalkining dini biregejlige қалыптасуының рухани кirlary» atty khalkaralik gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdar zhinary. – Almaty: ҚР BFM Filosofija, sajasattanu zhәне dintanu instituty, 2019. – 600 bet.
12. M.Isahan, A.Satybaldieva. Kazakhstandagi Islam tarihy – Nur-Sultan., «Muftijat baspasy», 2021. – 280 bet.
13. Derbisali A. Islamning zhauharlary men zhadigerlikteri. – Almaty: Atamura, 2008. – 488 bet.
14. Muminov A.K. Hanafitskij mazhab v istorii Central'noj Azii / pod redakciej S.M.Prozorova. – Almaty: Kazak jenciklopedijasy, 2015. – 400 s.

15. S.Gylmani, Zamanamyzda bolgan gulamalarding gumir tarihy. I tom / Zhauapty shyarushylar: Ә.Қ. Muminov, A.Dzh. Frank. – Almaty: Dajk-Press ZhShS, 2015. – 576 bet.

16. Zhamashev A.Sh. Sajyn dalanyng sanlak gulamalary. – Almaty: «Dәuir» baspasy, 2022. – 508 bet.

Авторлар туралы мәлімет:

Оқан Сәмет – PhD, қауымдастырылған профессор, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті Исламтану кафедрасының аға оқытушысы (Алматы, Қазақстан, e-mail: o.samet@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7764-6577)

معلومات عن المؤلفين:

أوكان ساميت – دكتوراه، أستاذ مشارك. محاضر أول في قسم الدراسات الإسلامية بجامعة نور مبارك المصرية للثقافة الإسلامية (ألماطي، كازاخستان).

Information about authors:

Okan Samet – PhD, Associate Professor, senior Lecturer at the Department of Islamic Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: o.samet@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7764-6577)

Информация об авторах:

Окан Самет – PhD, доцент, старший преподаватель кафедры Исламоведения Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (г. Алматы, Казахстан, e-mail: o.samet@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7764-6577)